

Bosch beeld in Mechelen

Onze Lieve Vrouw van de Rozenkrans

Valentijn Paquay *

In de Sint-Romboutskathedraal te Mechelen bevindt zich tegen het westeinde van de noordelijke zijbeuk bij de toren een beeld van Onze Lieve Vrouwe van de Rozenkrans. Het staat, kleurrijk aangekleed, op een altaar, in een vergulde houten opengewerkte nis. Het beeld zou afkomstig zijn van de dominicanen te 's-Hertogenbosch.¹

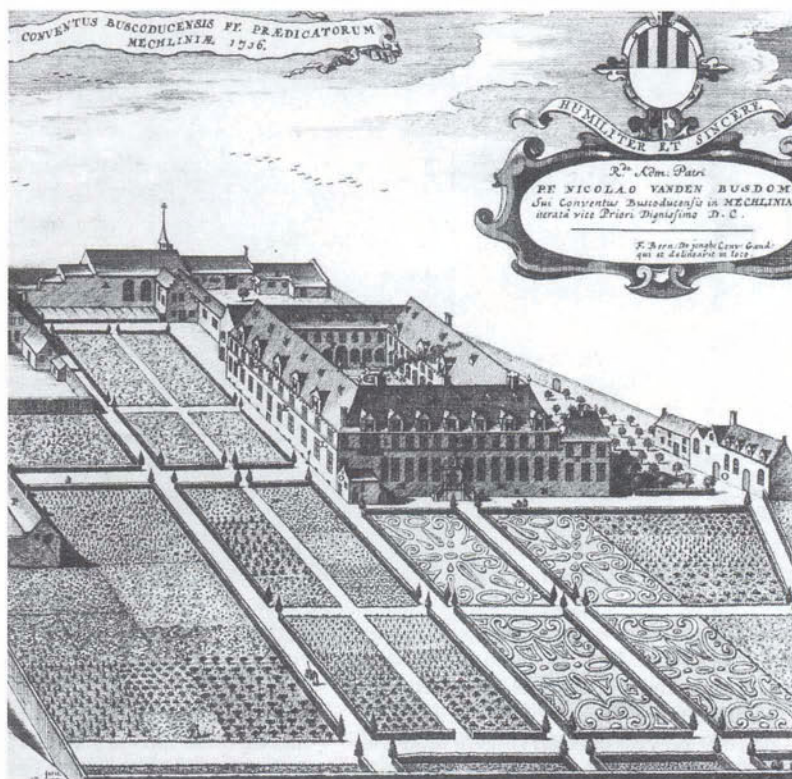
Over dit oorspronkelijk Bossche Mariabeeld, dat daar in 1629 terecht kwam, valt een interessante geschiedenis te vertellen.

Het barokke baldakijn, namelijk verguld hout met metalen objecten opgetuigd, is echter een Mechelse toevoeging. De ouderdom van de kledij valt niet goed vast te stellen. Het doet vrij nieuw aan. Liever dan een technisch kunsthistorische beschouwing kiezen we echter voor een cultuurhistorisch verhaal rond deze 'Onze-Lieve-Vrouwe'.

Het bestaan van dit Mechelse beeld is in Den Bosch bekend. Van een 'miraculeus beeld' is wel sprake, maar niet van wonderverhalen.² Meijer (1897) vermeldt terloops het bestaan een Mariabeeld. Coppens weet te verhalen, dat bij het beleg van 1629 een beschieting het dak van de kapel van de dominicanen zwaar beschadigde, maar dat het beeld ongeschonden bleef. Dat gebeurde tijdens het octaaf van Maria Geboorte (13 september). Het beeld stond toen middenin de kapel. Daarom werd het later in hetzelfde kleed gehuld als bij die 'wonderbaarlijke' gebeurtenis.³ Het 'Mechelse' beeld moeten we echter niet verwarren met het 'Maria van de Vrede beeld' (B.M.V. Sancta Maria de Pace), dat sinds 1561 in de Bossche kloostertuin stond.

De Bossche predikheren

Voor een goed begrip is enige kennis van de Bossche dominicanen noodzakelijk. De oorspronkelijke locatie van het Mechelse Mariabeeld was de kapel van de Bossche dominicanen (predikheren). Deze orde, door de Castiliaan Dominicus Guzman († 1221) gesticht, vormde een van de drie grote middeleeuwse bedelorden, die zich midden-dertiende eeuw ook in de Nederlanden vestigden. Zij droegen op een

Klooster van de Bossche predikbroeders in Mechelen. Gravure uit 1716 in het werk van frater Bernardus de Jonghe (zie noot 3).

(Foto: Bibl. KUB Tilburg)

witte onderpij een zwarte bovenpij. In tegenstelling tot de meer volkse en populistische franciscanen waren de dominicanen sterk ideologisch ingesteld en meer op de maatschappelijke elite gericht. Zij kenden een grondige interne scholing met een uitgewerkt cursusprogramma. Doorgaans studeerden zij aan Europese universiteiten. Deze monastieke intelligentsia leverde belangrijke functionarissen aan de kerkelijke inquisitie. De dominicanen beschouwden zich als *Domini Canes*, de waakhonden van de Heer.

Rond 1286 hadden zij zich vanuit Leuven in 's-Hertogen-

bosch gevestigd. Ongeveer tegelijkertijd ontstonden kloosters in Haarlem en Zutphen. Hun vestiging volgde na die van de minderbroeders-franciscanen binnen de oudste, dertiende-eeuwse stadskern. De komst van een tweede bedelorde naar 's-Hertogenbosch onderstreepte de snelle stedelijke ontwikkeling. De dominicanen kozen in 1292 voor een terrein bij de Hinthamerstraat, dat een compleet blok van de Binnendieze tot aan de noordelijke stadswal in beslag nam. De kapel was toegewijd aan de apostel Petrus. De paters genoten protectie van hogerhand. Zij vielen buiten de jurisdictie van de plaatselijke pastoor. Dat leverde wel eens conflicten op tussen het convent en de pastoor over het begraven van gelovigen op hun kloosterterrein. De graven van het naburige autonome staatje Megen lieten zich bijvoorbeeld generaties lang (tenminste vanaf 1457) in de kloosterkapel begraven. Ook de heren van Heeswijk voelden grote affiniteit met deze bedelorde. De gesneuvelde oorlogsheld Lekkerbeetje werd hier ter aarde besteld en herdacht.

De kloosterkapel was een driebeukig gebouw met oksaal en toren. In de kapel stonden zes altaren, waarvan twee gewijd waren aan specifieke ordeheiligen: Dominicus en Catharina van Siena; een derde en wel een Maria-altaar, zeker aantoonbaar in 1468, bevond zich voor het hoogkoor.⁴ Pas begin zeventiende eeuw verscheen daar een communiebank.⁵ We hebben geen reden aan te nemen dat het altaar gewijd zou zijn aan O.L.Vrouw van de Rozenkrans.

De predikheren in de stad rekenden een hele regio tot het gebied waar zij jaarlijks preekten en bedelden. Dit 'termijngebied' werd begrensd door naburige kloosters van dezelfde orde, in het noorden: Nijmegen, Utrecht en Zierikzee, later ook Rotterdam, Kalkar en Tiel. Naast de Meierij binnen het hertogdom Brabant vielen hieronder het Land van Breda (Brabants), maar eveneens het Land van Heusden (Hollands). Tot voorbij Breda en Heusden 'termineerden' Bossche dominicanen nog tot ver in de zestiende eeuw. Aan het hof van de heer van Breda fungeerden zij al gedurende de veertiende eeuw als hofkapelaans. De 'termijngebieden' van de conventen in Antwerpen en Maastricht bepaalden de zuidgrens.

Status en allure van het Bossche dominicanenklooster blijken wel uit het feit dat aartshertog Maximiliaan van Oostenrijk in 1481 ter gelegenheid van het veertiende kapittel van het Gulden Vlies daar logeerde. Er werden grote generale kapittels en diocesane vergaderingen van wereldlijke geestelijken uit het pas opgerichte bisdom gehouden, zeker toen verschillende Bossche bisschoppen dominicanen waren. Dergelijke gezelschappen konden met alle egards worden ontvangen en gehuisvest. Het complex was immers voorzien van een eigen brouwerij, een wasserij en een gastenaccommodatie. Ambachtsgilden beraadslaagden er. Het omvangrijke klooster zou echter ook mikpunt worden van volkswuede, hetgeen

Ansichtkaart van het beeld van Onze Lieve Vrouw van de Rozenkrans in de Sint-Romboutskathedraal te Mechelen

onder meer blijkt uit de plunderingen in 1525, 1566 en latere incidenten. Wat er nog over is van de oude kloosterinventaris, dateert vooral van na die tijd (Zie ook de afbeelding op de achterzijde van dit nummer).

Detail van de plattegrond van Den Bosch uit de stedenatlas van Braun en Hogenberg (uitgave 1590). Van boven naar beneden de Hinthamerstraat, rechtsboven de Sint-Jan en het Begijnhof, midden onder het Predikherenklooster. De huidige Predikherenpoort, een zijstraatje van de Hinthamerstraat, vormde de toegang tot het kloostercomplex van de Dominicanen. Van de kaart van Braun en Hogenberg zijn reproducties verkrijgbaar bij het Stadsarchief (prijs: € 3,-).

Dominicaanse broederschappen

Het Bossche convent viel onder het Duitse district *Teutonia* waarin Nederlandse en Nederrijnse kloosters samenwerkten. Dergelijke provinciale verbanden stonden zich niet aan de middeleeuwse bisdomindeling. Zo spiegelde in 1412 de Bossche paters zich aan hun collega's in Leuven. Tegen het midden van de vijftiende eeuw had de orde veel van haar apostolisch elan en ideaal verloren. Vooral Nederlandse kloosters stimuleerden een hervorming en een reorganisatie: deze observantenbeweging groeide uit tot de 'Hollandse congregatie' (1515). Aanvankelijk nam 's-Hertogenbosch geen deel aan de modernisering, maar wel na 1483 onder druk van de hertog en het stadsbestuur. Men beloofde bijvoorbeeld voortaan vegetarisch te leven. Daarvoor werd in de tuin een visvijver aangelegd. Binnen het nieuwe vicariaat *natio Brabantiae* werkte de Bossche gemeenschap vooral samen met hun observante collega's in Antwerpen, Leuven, Brussel en Maastricht. Gelovigen die hun kapel aan de Hinthamerstraat bezochten, konden lid worden van een broederschap die de dominicaner orde stimuleerde. Soms boden de dominicanen onderdak aan dergelijke devotionele lekengezelschappen

van mannen met vanouds een grote Mariadevotie. Ook traden de dominicanen op als biechtvaders van begijnen en kluisenaarsters zoals te Vught.

In de Bossche kapel stonden twee bijzondere Maria-altaren: van de Zeven Smarten, en van de Rozenkrans. Beide devoties zijn betrekkelijk laat ontstaan. Zeker is dat veel fundaties aan de altaren en herinrichtingen uit de periode 1517-1529 dateren. Het Rozenkransaltaar werd in 1614 vernieuwd. Van een Rozenkransbroederschap, verbonden met dit Bossche convent, weten we echter niets met zekerheid. Een aspect van de nieuwe geloofscampagne bestond uit de bevordering van het rozenkransgebed: een gebedskralensnoer, waarmee de gelovige 'Wees Gegroetjes' (15 keer tien) prevelde, afgewisseld met vijftienmaal een 'Onze Vader'. Bij ieder knooppunt herdacht men een bijzondere gebeurtenis uit het leven van Jezus of Maria. In 1475 werd te Keulen de eerste Rozenkransbroederschap opgericht waarvoor vele prominenten zich als lid inschreven.

In het Bossche convent, tot op dat moment nog traditioneel, kwam het in oktober 1475 tot de officiële oprichting van een Sacramentsbroederschap. Rond 1500, in de aanloop tot de Reformatie, was de kwestie van de transsubstantiatie of de mystieke gedaanteverwisseling van de hostie een voorwerp van levendige discussie. Ook in andere kerken ontstonden Sacramentsgilden, zoals in de Sint-Jan, naar verluidt opgericht omstreeks 1480 en van statuten voorzien in 1495. De nieuw gevormde confrérie bij de predikheren kreeg zelfs een eigen nieuw te bouwen zijkoor aan de kloosterkerk toegewezen. Twee dekens en twee wasmeesters (*provisoren*) representeerden de broederschap. Na de reorganisatie van de dominicanen tot de observante richting kwam in 1488 de broederschap tot een nieuwe regeling met de bedelorde. Met verkregen aflaten wist deze dominicaanse broederschap zowel aandacht te trekken als nieuwe leden te werven. De sacramentsbroederschap organiseerde processies, al of niet bewust tot grote ergernis van het religieuze establishment. Dergelijke devotiepraktijken veroorzaakten in 1494 fricties met de parochiegeestelijkheid.

Het bontwerkersambacht vestigde zijn 'gilde-altaar' in een kapel aan het kloosterpand, maar besloot in 1545 om financiële redenen tot verplaatsing.⁶ Deze brancheorganisatie, met een hoog sociaal niveau, bestond al voor 1493.⁷

Maria's omzwervingen

Bij het capitulatieverdrag van september 1629 mocht de kloostergemeenschap (in totaal 64 man) met medeneming van al haar roerend goed vertrekken richting zuiden. Zij namen vooral kostbare schatten mee, zoals liturgische voorwerpen, heiligenbeelden en schilderijen. Daarna verbleven de kloosterlingen in ballingschap kortstondig in het Gelderse Venlo (1629-1639) en in het autonome Gemert (1639-1648), waar zij door militair-politieke omstandigheden telkens weer werden verdreven. Uitein-

Mariadevotie in de late Middeleeuwen: voor het Maria altaar knielen een vrouw en kind. Buiten de kerk o.m. een priester met het Heilig Oliesel en een gelovige met een rozenkrans. Detail van een grisailleminiatuur uit *Miracles de Notre Dame*, ca. 1456. (Parijs, Bibl. Nat. de France)

delijk kozen zij rond 1650 Mechelen als plaats om de gemeenschap voort te zetten.⁸ In het nieuwe kloostercomplex moesten afbeeldingen van de toren van de Sint-Jan, een schilderij van de slag van Lekkerbeetje en een weergave van het voormalige kloostercomplex de herinnering aan hun Bossche herkomst wakker houden.⁹ Tegelijk vormde Mechelen de uitvalsbasis voor het pastorale werk over de grens met de Staatse Nederlanden.

Eenmaal definitief in Mechelen, zetel van het aartsbisdom en daarmee religieus centrum van de Nederlanden, kwam het tot oprichting van tal van Rozenkransbroederschappen in de wijde omgeving van 's-Hertogenbosch. Bewaard gebleven stichtingsakten dateren allemaal van na de val van de stad. In tenminste vijftien dorpen wisten zich zo plaatselijke broederschappen als een religieus netwerk van dominicanen te ontwikkelen rond een intensieve Mariadevotie. Als dorpelingen naar Mechelen trokken, herkenden zij daar in de kloosterkapel een stukje van hun Bossche wereld. Het oude 'termijngebied' werd op deze manier weer bestreken, al moesten de Mechelse dominicanen gevoelige verliezen in de noordwest hoek incasseren. Samen met hun schuurkerken in 's-Hertogenbosch, Sint-Oedenrode en Woensel tekent zich een spoor van hun pastoraal werk in de Meierij af.

Overzicht van dominicaanse rozenkransbroederschappen in Meierij e.o.¹⁰

Plaatsnaam	Jaar van oprichting
Heeswijk	1639
Baarle	1640
Nistelrode	1648
Uden	1648
Waalwijk	1652
Loon op Zand	1663
Heesch	1676
Aarle-Rixtel	1676
Reek / Ravenstein	1675
Riethoven (?)	1677
Vught	1678
Strijp	1679
Zeeland en Woensel	1680

Tijdens de Contrareformatie ontstond een heel nieuwe type 'rooms-katholieke broederschap' dat voortaan onder straffe kerkelijke controle stond met een strenge moraal en strakkere gedragsregels. De nieuwe broederschappen verwachtten ook vromere gedragingen en meer uitgesproken uitingen van persoonlijke beleving. De Bossche Rozenkransbroederschap, opgericht in 1616 in de Sint-Jan, koos vanaf

1652 definitief de Mechelse dominicanenkapel als hoofdzetel. De Spaans-katholieke aartshertogen stimuleerden de Mariadevotie. Vaak schonken zij in de Zuidelijke Nederlanden kleding voor Mariabeeldjes. Zo nam het aankleden van Mariabeeldjes een hoge vlucht. Een overbekend voorbeeld is het Mariabeeld van Scherpenheuvel.¹¹ Verdere verfraaiingen rond het Mechelse Mariabeeld vonden in de loop van de achttiende eeuw plaats.¹²

Na een ingrijpende verbouwing van de kloosterkapel rond 1740 prijkte het Bossche beeld op het hoofdaltaar. Ten gevolge van de anticlericale josefistische politiek in de Zuidelijke Nederlanden (1771/83) kwam de broederschap in de verdrukking. In september 1796 sloot het Franse regime het Mechelse klooster en confisqueerde alle bezittingen. In die tijd moet het beeld in veiligheid zijn gebracht. Pas na het vertrek van de Fransen kwam het in de Romboutskathedraal terecht.

Door het vertrek van de dominicanen uit 's-Hertogenbosch bleef een leeg en beschadigd klooster achter, dat tot militair onderkomen diende. In 1641 werd het hele complex tussen het terrein van het Geefhuis, waar de algemene armenzorg was gevestigd, en de Nieuwstraat aan een particulier verkocht en gesloopt. Er kwam een doorbraak, de Tweede Nieuwstraat of Sint Josephstraat. Afbeeldingen van de gebouwen bleven niet bewaard, wel een oude opmeting. Ondanks of juist dankzij de vele omzwervingen van de Bossche dominicanen bleef een beeld uit 's-Hertogenbosch tot op de dag van vandaag gaaf in Mechelen bewaard.

* Drs. Valentijn Paquay is senior-archivist bij het Stadsarchief 's-Hertogenbosch

Literatuur en bronnen over Bossche dominicanen

- J. Brouwer, *Chronicon* [= compilatie uit archief en literatuur, Mechelen ca. 1770-1775] ed. G.A. Meijer (Den Bosch 1908).
- G.A. Meijer, *De Predikheeren te 's-Hertogenbosch 1296-1770* (Nijmegen 1897).
- F.J. van der Vaart, 'Het predikbroedersklooster te 's-Hertogenbosch gereconstrueerd', in: *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 87 (1988) p. 93-117; idem (aangepast), *Bedelordekloosters, 's-Hertogenbosch en de Bossche School. Studies over architectuur en stedenbouw* [diss. Nijmegen] (Nijmegen 1999), 127-164.
- S.P. Wolfs, 'Het Bossche dominicanenklooster', in: *Bossche Bouwstenen* 6 (1983), 37-58.
- S.P. Wolfs, *Middeleeuwse dominicanenkloosters in Nederland: bijdrage tot een monasticon* (Assen 1984), 86-130. Laatstgenoemd werk biedt wel een uitputtende inventarisatie van boekenbezit maar nauwelijks van archiefmateriaal en helemaal niets over kunstobjecten, afgezien van kloosterzegels.
- H.L. Janssen (red.), *Van Bos tot Stad* ('s-Hertogenbosch 1983) p. 93 plattegrond kloosterkerk [reproductie van oude plattegrond uit 1641].
- Een betrekkelijk rijke collectie bleef bewaard in het Dominicaanarchief te Gent; A.M. Bogaerts en E. Cresens, *Inventaris*

van het Dominikaans Archief II: Kloosterarchieven van Lier, Leuven en Gent (Bouwstoffen voor de geschiedenis der Dominikanen in de Nederlanden xvii), (Leuven 1977), vooral p. 193-218 klooster Den Bosch; 239-264 voortzetting te Mechelen.

- G. Juten, 'De Broederschap van H.Sacrament in de kerk der predikheeren te 's-Hertogenbosch', in: *Taxandria* 26 (1919), 43: 1502 toestemming door bisschop van Luik om aflatbrief te publiceren [broneditie].
- Chronicon, 127: archiefstukken van het Sacramentsgilde over 1500-1630 o.a. rekeningen.

Literatuur over kleine Bossche broederschappen

- P. Heuvelmans, 'De broederschap van het Hoogheilig Sacrament te 's-Hertogenbosch: een studie naar de invloed van reformatie en contrareformatie op het functioneren van de Bossche sacramentsbroederschap [1550-ca. 1780]' (Rotterdam 1994) [scriptie Rotterdam].
- L. van der Steen, 'Het Broederschap van het Hoogheilig Sacrament des Altaars in de parochiekerk van St. Petrus Banden te 's-Hertogenbosch', in: *Bossche Bijdragen* 10 (1929-1930), 170-198.
- J. Hoekx, e.a., *De aloude broederschap van het Hoogheilig sacrament te 's-Hertogenbosch, 1480-1980: met inventarissen van de archieven der Broederschap, 1495-1975* ('s-Hertogenbosch 1980).
- H. Ruhe, 'Over sacramentsgilden in Brabant (..)', in: *Brabants Heem* 15 (1963), 102.
- W. Knippenberg, 'Broederschappen in Noord-Brabant', in: *Noordbrabants Historische Jaarboek* 3 (1986), 1-19.

Noten

- J. Vermulst, 'Een toevallige ontmoeting in Mechelen!', in: *Kringnieuws* 22 (1996) nr. 5 (juli), 9.
- L. Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch* iv (St. Michiels-Gestel 1873), 443-453 vooral 446; A.F.O. van Sasse van Ysselt, *De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch, alsmede hunne eigenaars of bewoners in vroegere eeuwen: aantekeningen uit de Bossche schepenenprotocollen, loopende van 1500-1810*, dl. III, ('s-Hertogenbosch 1914), 215.
- J. Coppens, *Nieuwe beschrijving van het bisdom van 's-Hertogenbosch* II, ('s-Hertogenbosch 1841), 205-206 zich baserend op Van Heurn, op *Godsdienstvriend* 45 (1840), 117-130, vooral 119, en op B. De Jonghe, *Desolata Batavia Dominicana* (Gent 1717), 95-97.
- Brouwer, *Chronicon*, 147-148 opsomming altaren 1513 sept. 8: Maria-altaar voor koor.
- Brouwer, *Chronicon*, 225: 1620 okt.
- Brouwer, *Chronicon*, 172-173.
- N. van den Heuvel, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629: rechtsbronnen van het bedrijfsleven en het gildewezen*, dl. 1 (Utrecht 1946), p. 327-328 nr. 91.
- M. Dierickx, e.a., *Mechelen 4 eeuwen aartsbisschoppelijke stad* (tentoonstelling 28 juli-1 oktober 1961) (Mechelen 1961).
- Meijer, *Predikheeren*, 174-175.
- Bronnen: Gent, Dominikaans Archief nr. 2605: (1639)-(1680) aanvragen tot oprichting door 15 plaatsen in de Meierij.
- Ch. Ceulemans, 'Ontstaan en betekenis van geklede beelden', in: *Mechelse houtsnijwerk in de eeuw van Keizer Karel* (Het Mechelse Meubel 1500-2000. Van houtsnijwerk tot design 1), (Mechelen 2000), 61-77.
- Gent, Dominikaans Archief: inv.nr 2614 (1697) schenking van 2 zilveren kandelaars voor Maria; 2619 (1747) bestelling bij schrijnwerker en beeldhouwer van nieuw altaar naar ontwerp van Frans Verhuick; 2651 (1770) conflict van broederschap contra schilders- en verguldersgilde en beeldhouwersambacht over een troon door beeldhouwer Verhulst.